

Gülənbər Abbasova

BDU

gulenbermuslumova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS POEZİYASINDA LİŦQVİSTİK PARALELİZMƏ DİAXRONİK VƏ SİNHRONİK BAXIŞ

Açar sözlər: *poeziya, dilçilik, paralelizm, diaxronik aspekt, sinxronik aspekt*

Key words: *poetry, linguistics, parallelism, diachronic aspect, synchronic aspect*

Ключевые слова: *поэзия, лингвистика, параллелизм, диахронический аспект, синхронический аспект*

Paralelizm termini ilk əvvəllər poeziyda işlənmiş daha sonralar dilçilikdə istifadə olunmuşdur. Əsasən dini məzmunlu şeirlərdə işlənən paralelizm sonralar dilçi Roman Yakobson tərəfindən dini mövzulara əsaslanmayan mətnlərdə paralelizmin araşdırılmasına təşəbbüs göstərmişdir. Dünyada bir çox dilçilər paralelizmi poeziyanın ilkin estetik quruluşu hesab edərək daha çox istifadəsinə yer ayırır. Bədii paralelizm ədəbiyyatda oxucuya təqdim olunan fikri yadda qalan edir, frazanın mahiyyətini təkrar vasitəsi ilə açıqlayır. Ədəbiyyatda paralelizm fikirləri vurğulamaq və mənəvi mesajları çatdırmaq üçün istifadə edilməklə yanaşı poetik dilin ən çox istifadə olunan və sabit aspekti də hesab olunur. Lakin bizə lazım olan linqvistik paralelizm başqa sözlə desək, dilçilikdə işlənən paralelizm dil strukturlarının vahidləri arasında başa düşülən linqvistik anlayışdır. Linqvistikada paralelizmlər eyni quruluşa məxsus olan sözlərin işlədilməsi hesabına başa gəlir. Linqvopoeetikada isə paralelizmlər deyildikdə eyni sturuktur özəlliklərinə malik olan paralel sözlərin nəzm əsərləri daxilində axıcılıq, ahəndarlıq, ritm və s. yarada bilmə qabiliyyəti kimi başa düşülür. Paralelizmdə sinonimlik, təkrarlıq, anti-teza, əlavə və başqa formalarda meydana gələn cümlə quruluşları və fikirlər arasında əlaqə vardır.

Həm Qərbdə, həm də Şərqdə təşəkkül tapan poeziya illər ərzində inkişaf etmişdir. Təbii olaraq poeziya nümunələri bu illər ərzində dəyişilmişdir. İlk əvvəllər poeziyada axıcılıq, ritmiklik yaradan paralelizm dilçilikdə də bir termin kimi işlənməyə başlamışdır. Dilçilikdə istifadə olunan linqvistik paralelizm mahiyyət etibarilə eyni olsa da, fərqli işlənmə və funksiyaları baxımından seçilir. Poeziyada linqvistik paralelizmin istifadəsinə diaxronik və sinxronik yanaşma mövqeləri seçilə bilər. Linqvistik paralelizmin poeziyada

illər ərzində keçdiyi yollara nəzər saldıqda biz onun diaxronik tədqiqatını təmin etmiş olarıq. Lakin “Paralelizm nədir?” sualına cavabını tapmaqda sinxronik tədqiqat daha çox imkan verir. F.de Sössür və ondan sonrakı dilçilər diaxronik yanaşmanın dilin əsl mahiyyətini açmaqda yarırsız olduğunu hesab edirlər. F.Veysəlli “Dilçiliyin əsasları” kitabında sinxronik tədqiqatın mahiyyətini açıraq yazır: “Sinxron tədqiqatlar dilin müəyyən zaman kəsiyində durumunu, sistemini və strukturunu öyrənir. Məsələn, XII əsr Azərbaycan dilini obyekt olaraq seçdikdə bizi bu dilin IX və XIV əsrlərdə necə olması maraqlandırır” [3, 45].

Bədii söz ustaları öz əsərlərinin dilində obrazlılıq, emosionallıq və ekspressiya yaratmaq üçün rəngarəng bədii priyomlardan və yaxud üslubi fiqurlardan istifadə edirlər. Paralelizm ədəbiyyatda bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə ifadə oluna bilir. Onlar dilə üslubi çalarlıq verərək ritorikamı qüvvətləndirir. Əsas ritorik vasitələrsırasına daxil olan anafora, asidenton, klimaks, epifora, simplos və antiteza paralelizmlər şəklində bədii ədəbiyyatda mövcud olur.

Linqvistik paralelizm müxtəlif məzmunlu şeirlərdə və ya nəzm əsərlərində mövcud olur. A.Bəylərova paralelizmin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onu paralel konstruksiyalı bədii parçalarda işlənməsində məzmun çalarını nəzərə alaraq iki növdə nəqli parçalar və təsviri parçalarda işlənməsini qeyd etmişdir [2, 131].

Diaxronik tədqiqatlar göstərir ki, poeziya həm Şərqdə, həm də Qərbdə təşəkkül tapıb inkişaf etməsinə baxmayaraq öz spesifik xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, orta əsrlərdə qələmə alındığı məsnəvi şəkli yalnız İslam Şərqi üçün xarakterikdir. Yaxud eynicinsli səslərin konkret bir şeir vahidində periodik təkrarlanması bütün İslam ölkələri ədəbiyyatları üçün xas xüsusiyyətdirsə, türkdilli ədəbiyyat üçün daha xarakterikdir. Əksinə, iştiaq – eyni samit köklü sözlərin bütöv bir misra, beyt, yaxud bənd daxilində təkrarlanması İslamdan sonrakı bütün türk ədəbiyyatında (şeirdə) işlənsə də, daha çox ərəblərin söz sənətinə xasdır. Bu baxımdan həm Qərb, həm də Şərq poeziyasına xas olan xüsusiyyətləri xüsusi dövrlərə ayıraraq sinxronik yanaşmaq zəruridir. Lakin paralelizm anlayışı ortalığa qoyulduqda biz mövzuya diaxronik yanaşmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki paralelizmin növlərinə müəyyən zaman kəsiyində yanaşmaq tam strukturunu öyrənməyə xidmət etmir. Bu baxımdan məsələni həm diaxronik, həm də sinxronik aspektdə tədqiq etmək yerinə düşərdi.

Xronoloji olaraq həm Azərbaycan, həm də ingilis poeziyasını müəyyən dövrlərə bölmək olar. Bu məsələnin tədqiqatını daha da asanlaşdırır. Azərbaycan poeziyası qədim dövrlərdən başlayır. Ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədər olan dövrü qədim dövr Azərbaycan poeziyasını əhatə edir.

Bu dövr Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Nizami kimi farsca yazıb yaradan şairlərdən və II minilliyin əvvəllərində türk dilində yazılmış “Dədə Qorqud” eposundan ibarətdir. Sait və samitlərin hər birinin assonans və alliterasiyanın digər poetik kateqoriyalarla əlaqəli işlənməsi, ən əsası isə assonans və alliterasiya kimi poetik kateqoriyalar müəyyən bir sintaktik bütöv daxilində olması və bütövlərin çoxunda səs, heca, söz, söz birləşməsi və cümlə təkrarları bu epos üçün spesifik olub paralelizmin ən yüksək səviyyədə işlənməsinin o dövr üçün bariz nümunəsidir. Eposda Bamsı Beyrək, Dəli Donqar, Alp Aruz kimi adlar da alliterasiya yaradaraq adların yaddaqalan olmasına xidmət edir.

Orta əsrlər dövrü XIII əsrdən XVII əsrə qədərki zamanları əhatə edir. Azərbaycan dilli şeirin ilk nümayəndələri İzzəddin Həsənoğlu və Şeyx Səfi, farsdilli poeziya nümayəndələri Nəsrəddin Tusi, Marağalı Övhədi, Arif Ərdəbilli və Əssar Təbrizi, sonrakı mərhələdə Qazi Bürhanəddin, Nemətullah Kişvəri, Həbib, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi şairlərin poeziyanın o dövr üçün spesifik olan qəzəl, məsnəvi, qəsidə, tuyuq, müstəzad, tərcibənd, müləmma janrında yazıb yaradan və poetik fiqurlardan məharətlə istifadə edərək paralelizmin ən gözəl nümunələrini yaratmışlar.

Klassik şeirlərdə paralelizmin sərbəst təkrir formasında işlənən növünə də rast gəlinir ki, Füzuli qəzəllərində daha geniş yayılan bu forma şərti olaraq qarışıq tipli təkrir adlandırıla bilər. Nümunə üçün dahi şairin qəzəldən gətirdiyimiz aşağıdakı beytə nəzər salaq:

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim, cananın sevər canın sevər.* (M.Füzuli)

Bu nümunədə bir beyt daxilində “sevər” sözünün beytin üç yerində təkrarı, həm hər iki misranın əvvəlində canı sözünün təkrarı, həm də can, canan, sev sözlərinin kiçik variasiyalarla – qrammatik dəyişmələrlə təkrarlanması təsadüf edilir.

Paralelizmin epifora kimi işlənməsi klassik Şərq şeirinin lirik janr formalarından biri olan tərcibəndin əsas struktur göstəricisidir. Məlum olduğu kimi, hər bəndi səkkiz-on misradan ibarət olan bu şeir şəklinin birinci bəndinin sonuncu misraları digər bəndlərdə də təkrar edilir. Məsələn, M.Füzulinin «Mən kiməm? – Bir bəkəsi biçarəvü bixaniman», «Gətir, saqi, qədəh kim, növbahari-ələmaradır!» misrası ilə başlanan tərcibəndləri bunun gözəl nümunələrindəndir.

XVII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövr yeni dövr poeziyası kimi şərh edilə bilər. Bu dövrü də özlüyündə 3 mərhələyə – XVII-XVIII əsr-

lər, XIX əsr, XX əsrin əvvəllərinə ayıra bilərik. I mərhələ “Koroğlu” eposunun və aşiq yaradıcılığında bir çox nümunələrin yarandığı dövrdür. Ən yeni dövr poeziyası isə XX əsrin əvvəllərindən bugünə qədərki dövrü əhatə edir. Əsasən bu dövrü də 2 mərhələyə – 1918-ci ildən 1950-ci illərə qədər və 1950-ci ildən bugünə qədərki dövrə bölürlər. Bu dövrün birinci mərhələsi sovet ədəbiyyatı, cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və mühacirət ədəbiyyatı olmaqla 3 istiqamətdə inkişaf etmişdir. Təbii ki, hər bir mərhələdə linqvistik paralelizmin ən gözəl nümunələrinə rast gəlinir və tədqiqatın əsas məqsədi bu mövzuya linqvopoetik aspektdən yanaşmaqdır.

İngilis poeziyası nümunələri VII əsrə qədər erkən bir dövrə dayanan və müasir ingilis dilinin əcdadı olan anglo-sakson dilində qələmə alınmışdır. “Beovulf” dastanından başlayan erkən dövr anglo-norman və Cefri Çoser kimi məşhur şairin yazıb yaratdığı orta əsrlər dövrü ilə davam edir. İngiltərə İntibahı dövrü Erkən İntibah poeziyası, Elizabeta dövrü və Yakob və Karolin poeziyası ilə səciyyələnir. XVIII əsr Restavrasiya dövrü ardıcıl olaraq Romantik hərəkat, Viktorian poeziyası və bugünə qədərki poeziya ingilis poeziyasının keçdiyi yolu göstərir. Romantik hərəkatın ən tanınmış nümayəndələri Viliam Bleyk, Viliam Vordsvors, Samuel Taylor Kolerik, Persi Bysshe Şelli, Lord Bayron, ConKets və başqalarıdır. Hər bir dövr özünün dil üslub xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Ən qədim dövr ingilis şairləri baş qafiyə adlanan qafiyə növündən istifadə edirdilər. Sözün əvvəlindəki səslərin eynilik təşkil etməsi ilə səciyyələnen bu qafiyə növü XIV əsrdən sonra şairlər tərəfindən məharətlə sözün sonuna daşındı. “*Lightly down leaping he loosened his helmet.* (tərcümə: Azca aşağı atılaraq dəbilqəsini boşaltdı.)” nümunəsində ilk hissədə iki, ikinci hissədə bir söz olmaqla üç söz alliterativ hesab olunur. Paralelizmlər bu dövrdə yəhudi poeziyasında eyni ifadə üçün müxtəlif sözlər və ya eyni anlayış üçün müxtəlif söz birləşmələri və istifadəsi kimi səciyyələnidir. “*Then saw they the sea – headlands, the windy walls.* (Sonra onlar dənizi - dağlıq burunları, küləkli divarları gördü.)” misrasındakı kimi ən işlək vasitələr sırasına daxil olur. Bu dövr ingilis ədəbiyyatı üçün paralelizm çox səciyyəvi olub şeirlərdə geniş istifadə olunmuşdur [6,140].

Elizabeta dövrünə aid şair, dramaturq, tərcüməçi kimi tanınan Kristofer Marlov aşağıdakı şeirində feillərin (come, be), bağlayıcıların (and), isimlərin (hills, valleys, dales, fields, yields, rocks), əvəzliliklərin (all), samit səslərin sözün əvvəlində paralelliyinə dair nümunələrini müşahidə edək:

*Come live with me, and be my love,
And we will all the pleasures prove.*

*Those hills and valleys, dales and fields,
And all the craggy mountains yields.
And we will sit upon sit upon the rocks.*
(The Passionate Shepherd to his love, Christopher Marlowe)
Gəl yaşa mənimlə, məhəbbətim ol,
Dadaq bu dünya da hərcür nəşəni.
Gəzəkçöl-çəmənə, həmsöhbətimol,
Gəzək salqayalı dağı meşəni.
(tərcüməçi – Şəhla Nağıyeva, Çoban məhəbbəti.) [4, 4]

Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif dövrlərə aid poeziya nümunələrinə nəzər saldıqda hər iki dilə xas olan xüsusiyyətlərin paralelizmin işlənməsində öz spesifikliyini göstərməsinin şahidi oluruq. Diaxronik yanaşmada dil quruluşlarının müxtəlifliyi, dildaxili və dilxarici amillərin poeziyanın dilinə təsiri nəzərə alındığı halda sinxronik yanaşmaya əsasən hər dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin poeziyada əksini tapması və bunun linqvistik paralelizmin işlənmə məqamlarına təsir formaları nəzərdən keçirilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adele Berlin. "The dynamics of biblical paralelism", England, 2007, 224 p.
2. Bəylərova A. Bədi dildə üslubi fiqurlar, Bakı, 2008, 212 s.
3. F.Y. Veysəlli. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 2013, 420 s.
4. İsanxanlı H. Poetik tərcümələr. Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2005, 309 p.
5. Jakobson R. Language in Literature. England, 1990, 560 p.
6. John Miller Dow. A brief history of the English language and literature. Boston, 2007, 402 p.

GulanbarAbbasova

Summary

Diachronic and synchronic approach to the linguistic parallelism in Azerbaijan and English languages

The article focuses on the use of linguistic parallelism in Azerbaijan and English languages both diachronically and synchronically. Parallelism is one of the most used syntactic figures in Azerbaijan and English poetry. In Azerbaijan and English poetry poetical samples belonging to different periods vary for their specific peculiarities. These features have been taken into consideration both diachronically and synchronically. In the article the usage and linguo-poetical properties of linguistic parallelism have been analyzed comprehensively.

Гюланбар Аббасова

Резюме

Диахронический и синхронический подходы к лингвистическому параллелизму в азербайджанской и английской поэзии

В настоящей статье рассмотрена проблема диахронического и синхронического подходов к явлениям лингвистического параллелизма в азербайджанской и английской поэзии. Параллелизм является одним из наиболее часто используемых литературных средств в обоих языках. В азербайджанской и английской поэзии разные периоды различаются по своим особенностям, в частности в указанном аспекте эти характеристики были учтены как в диахроническом, так и в синхроническом аспектах. В статье на конкретных примерах исследованы моменты использования лингвистического параллелизма в разные периоды истории обеих литератур.

Rəyçilər: fil.f.d, dos.Ş.Qasımova, dos.M.Məmmədov